

Cum se înțeleg rezultatele unui studiu din domeniul psihologiei interculturale (How to understand the results of a study in cross-cultural psychology)

DRAGOȘ ILIESCU

Departamentul de Psihologie, Universitatea din București, Șos. Panduri nr. 90, 050603 București-35

This short paper discusses the way in which, in our view, the results of a cross-cultural study on traits of the Romanian people should be read. The paper is inspired by the first larger such synthesis (*Psychology of Romanian People. The Psychological Profile of Romanian* - by professor Ph.D., Daniel David) and the reactions generated by this monographic research. The paper discusses the legitimacy of psychology in general and of cross-cultural psychology especially in the analysis of such problems, as well as the way in which data collected at the individual level may be aggregated at the group, community or country level. We argue that Romanian psychology has again reached the maturity level necessary in order to generate such works which bring a much needed empirical tone to cultural discussions. We finally argue for the tentative acceptance of the conclusions of this study and for rather focusing discussion on the antecedents and likely effects that will be generated by some of the characteristics shown by the study to be inherent to the Romanian people.

Keywords: Psychology of Romanians, Cross-cultural psychology, Evidence-based approach

1. Introducere

În anul 2015 și-au făcut apariția în România unele concluzii referitoare la psihologia poporului român (David, 2015) derivate dintr-o lucrare monografică interculturală. Încă de dinainte de publicarea ei efectivă, de la momentul primelor concluzii prezentate în conferințe științifice și lucrări scurte de sinteză, preluate de presă sau colegii de breaslă, cercetarea monografică a fost primită cu foarte mare interes atât de reprezentanții diferitelor științe sociale și comportamentale (psihologie, sociologie), cât și de oamenii de cultură. La urma urmei, cercetarea incită la reflecție și autorefecție, căci este „despre noi” și, este clar pentru mine, vom asista la discuții și critic, uneori, bazate, poate, pe o înțelegere mai puțin optimă a aparatului științific utilizat și a domeniului psihologiei.

Consider că, fără a fi perfect, demersul profesorului David este excelent realizat, oferă o bază empirică pentru investigații ulterioare și denotă o mișcare îndrăzneată și necesară către o nouă rută de investigații, până acum ignorată în țara noastră și către o reaşezare a psihologiei ca partener de discuție în cultura românească.

Acest scurt articol are, de aceea, două obiective. În primul rând, am intenția de a explica, cât mai pe scurt, obiectivele și metodele psihologiei interculturale utilizate în studiul numit, pentru a arăta de ce, după părerea mea, buna practică din domeniul acesta științific a fost urmată. Am simțit că este nevoie de această parte a articolului, cu scopul de a trece peste prima sincopă, pe care o întrevăd referitor la discuțiile care țin de acest studiu intercultural: da, concluziile sale sunt cu cea mai mare probabilitate, valide. Ar trebui pentru moment acceptate ca atare și ar trebui, să genereze alte studii similare, care să extindă și testeze, coroborativ, concluziile actuale.

În al doilea rând, doresc să îndemn comunitatea științifică și culturală a României să discute, mai degrabă, semnificația acestor concluzii științifice. M-aș concentra, pe de o parte, pe elucidarea variabilelor de mediu (de exemplu, evenimente istorice, fenomene culturale etc.) care au dus la o evoluție culturală a românilor, care să ne deosebească, în acest fel și nu în altul, de alte popoare: De ce suntem așa? Ce ne-a făcut să fim așa? Care au fost cele mai probabile mecanisme din spatele acestei evoluții? M-aș concentra, pe de altă parte, pe explorarea semnificațiilor pe care aceste diferențe interculturale le pot avea pentru com-

portamentul viitor al românilor, în diverse situații sociale, culturale sau economice. Sunt anumite comportamente economice mai probabile din cauza acestor trăsături culturale decât altele? Dar în ceea ce privește comportamentele politice? Și care ar fi cele mai probabile mecanisme prin care aceste puncte de specific cultural ar putea să acționeze pe viitor? În fine, m-aș concentra pe considerente strategice referitoare la aceste concluzii. Ce înseamnă ele pentru noi ca popor? Sunt unele din ele mai degrabă vulnerabilități și amenințări pentru noi? În ce fel s-ar putea manifesta ca atare? Sunt ele mai degrabă oportunități pentru viitor? De ce? Și în ce fel ar putea fi exploatate?

2. Interesul propriu pentru acest studiu

Sunt interesat de acest studiu din trei motive. În primul rând, sunt interesat pentru că punctează atingerea unui anumit nivel de maturitate, la care psihologia din România reușește din nou să ajungă. Psihologia din România a trecut după 1989 și după reînființarea programelor sale de studiu academic, desființate pentru atâta timp pe vremea comunismului, printr-o perioadă de reconstrucție. Această perioadă a fost dificilă și a durat mai mult decât ar fi trebuit, de fapt – și nu s-a finalizat, încă, cel puțin dacă privim nivelul practicii psihologice din România. În mod natural, această perioadă de reconstrucție a ținut de dezvoltarea unei mase critice de cercetători, dar și a unei mase critice de informație științifică. Cred că, în ultimii câțiva ani, cercetătorii români din domeniul psihologiei au devenit din ce în ce mai prezenți în lumea științifică internațională reușind să pătrundă în reviste de mare impact și să ajungă la o recunoaștere bună în comunitatea științifică internațională. Iar în acest demers profesorul David a fost unul din vârfurile de lance ale psihologie românești, fiind probabil astăzi psihologul din România cu cele mai multe citări la nivel internațional. Însă, informația acumulată în acești ani nu a fost încă speculată pentru lucrări integrative, care să facă psihologia, din nou, un partener serios de discuție în viața culturală a României. Această lucrare este una dintre primele care își propune un obiectiv atât de ambițios și sper să aibă un impact pe măsură.

În al doilea rând, sunt interesat pentru că eu cred în valoarea psihologiei ca știință și în capacitatea ei de a oferi puncte de vedere și argumente pertinente și bine fundamentate în multe din discuțiile purtate în cultura românească. Mai mult, cred în valoarea psihologiei interculturale, deși îmi e clar că nu este neapărat privită de științe conexe cu ea ca putând să

ofere ceva util într-o astfel de discuție culturală. În știință există, uneori, multă teritorialitate – nu ar trebui să fie așa, dar am văzut, prea des, acest lucru pentru a crede în mod naiv că nu vor exista contestatari ai unui astfel de demers mai degrabă motivați de sus-numita teritorialitate. Sper ca detaliile pe care le dau aici să ajute prin a duce discuția către zone productive, din care să putem beneficia cu toții, ca oameni de știință și ca români.

În al treilea rând, sunt interesat pentru că multe din datele pe care se bazează sunt culese și multe din studiile singulare integrate în această carte sunt realizate de mine și de echipa mea. În ultimii 12 ani, am fost interesat de adaptarea culturală a testelor psihologice și împreună cu echipa Testcentral am realizat, în această perioadă, adaptări care pot fi considerate, bună practică, pentru cel puțin 50 de astfel de teste psihologice, incluzând aici culegerea de date normative pe baza unor eșantioane reprezentative la nivel național. Datele nu au fost culese pentru a compara românii cu alte popoare, ci cu alt scop, acela de a oferi etaloane (norme) valide psihologilor care utilizează aceste teste celebre în practica lor cotidiană. Deși am avut curiozitatea, nu am analizat datele din punctul de vedere al psihologiei interculturale și mă bucur de inițiativa profesorului Daniel David care, astfel, valorifică un volum imens de date existente dispersat: este un exercițiu util și care trebuie să ofere o binevenită ancorare în empiric și experimental discuțiilor, mai degrabă speculative, purtate în România, referitor la identitatea noastră ca popor.

3. O lucrare de psihologie interculturală bine realizată

3.1 Psihologia interculturală ca ramură consacrată a psihologiei

Unul din punctele de opoziție, pe care le aștept, ține de chiar acceptarea psihologiei ca pe un partener în dialogul cultural. O astfel de respingere este legată de dilemele pe care le observăm, în mod normal, în cadrul științelor sociale, atunci când se orientează către investigații culturale (Berry, 1969). Pe de o parte, observăm tendința de a exacerba specificul local; această paradigmă este cunoscută sub numele de "emică" și se concentrează atât de puternic pe aspecte indigene, încât neagă chiar faptul că două culturi ar putea fi comparate. Pe de altă parte, observăm tendința de a exacerba universalitatea fenomenelor sociale; această paradigmă este cunoscută sub numele de „etică” și se concentrează atât de mult pe aspecte postulate drept universale, încât

neagă faptul că am putea discuta despre aspecte locale, indigene. Amândouă aceste extreme sunt păguboase și nerealiste: investigația interculturală prezentă se plasează între ele: acceptă că există dimensiuni comune care fac ca două culturi să poată fi comparate, dar acceptă și faptul că aceste dimensiuni nu au scoruri scalare identice și o interpretare a acestor diferențe poate duce la înțelegerea respectivelor culturi.

Psihologia interculturală (*cross-cultural psychology*), care a discutat aceste tendințe, deja, în urmă cu aproape jumătate de secol, este o ramură a psihologiei consacrată și bine fundamentată, atât în ceea ce privește subiectul de studiu, cât și în ceea ce privește metodele utilizate, rafinate în timp pentru a fi potrivite cu domeniul său de studiu. Numărul de cercetători, care se identifică pe sine ca psihologi interculturali, este în creștere la nivel internațional și comunitatea lor este foarte unită în jurul Asociației Internaționale de Psihologie Interculturală (International Association for Cross-Cultural Psychology, IACCP). IACCP este o organizație reputată, care organizează o conferință internațională o dată la fiecare doi ani și care publică o revistă cu un factor de impact bun, *Journal of Cross-Cultural Psychology* (JCCP).

Spun toate acestea pentru a arăta că psihologia are un cuvânt serios de spus în aspecte de natură interculturală, în pofida rezervelor pe care este posibil să le avem, dacă vom asocia, așa cum se întâmplă cu siguranță la nivelul simțului comun, psihologia cu sfera individuală și, mai degrabă, sociologia cu o analiză a comunităților, societăților, popoarelor.

4. Diferențe individuale agregate la nivel grupal

Este adevărat că, psihologia este o știință comportamentală, care se dedică așadar studiului comportamentului uman, prescriind antecedentele acestui comportament cu precădere diferențelor individuale. Psihologul va căuta motivele pentru care o persoană are un anumit comportament în interiorul acesteia, de exemplu în aptitudinile sale cognitive, personalitatea sa, temperamentul său, spre deosebire, de exemplu, de sociolog, care va prescrie cauzele comportamentului, mai degrabă, apartenenței acelei persoane la un grup, comunitate sau societate (vorbind mai degrabă despre socializarea în spiritul aceluși grup, despre presiunile normative din acel grup, despre identitatea generată de acel grup etc.).

Însă, psihologia, chiar dacă generează cunoaștere, concentrându-se în principal asupra individului, are darul de a surprinde cu ariile de

aplicabilitate mult mai largi ale acestor cunoștințe; de exemplu, teoriile deciziei (individuale) au aplicații multiple în economie (care este o știință dedicată eminentemente comportamentului agregat al piețelor, maselor de indivizi), iar teoriile psihologiei evoluționiste explică robust o puzderie de comportamente de grup studiate în genere de sociologie sau antropologie.

Psihologia interculturală urmează acest tipar, căci culege date la nivel individual (de multe ori prin metode robuste, cum ar fi teste sau chestionare), pe care le agregă apoi la nivel de grupuri, comunități sau societăți. De exemplu, dacă vom colecta date despre nivelul de inteligență al copiilor din România (testând în mod individual un număr de copii care alcătuiesc un eșantion reprezentativ de copii din România), vom putea agrega aceste date, în funcție de mediul de proveniență și vom putea compara în ce măsură nivelul de inteligență diferă între copiii, care provin din zona rurală și respectiv cea urbană. Dacă, așa cum se întâmplă de obicei, nu vom observa o diferență în inteligența fluidă, dar vom observa diferențe notabile în inteligența cristalizată, vom putea specula despre posibile antecedente ale acestei diferențe și vom trage, probabil, concluzii despre calitatea școlilor din mediul rural, fundamentând apoi politici publice pentru diminuarea acestor disparități și pentru a asigura șanse egale copiilor care provin din cele două medii.

Sau, dacă vom colecta date cu privire la emoționalitatea (instabilitatea emoțională – nevrotism/neuroticism), românilor (testând în mod individual cu un chestionar de personalitate un număr de participanți care alcătuiesc un eșantion reprezentativ de adulți din România), vom putea agrega aceste date, în funcție de genul participanților și vom putea compara în ce măsură femeile diferă de bărbați în ceea ce privește nivelul de nevrotism. Dacă, așa cum se întâmplă de obicei, vom observa că femeile au un nivel mai ridicat de instabilitate emoțională decât bărbații, vom încerca să explicăm acest lucru (de exemplu pe baza teoriilor psihologiei evoluționiste) și vom trage concluzii despre faptul că, în cazul femeilor, reziliența psihologică este, în general, mai redusă și riscul de a dezvolta anumite afecțiuni este mai mare, fiind astfel motivați să dezvoltăm programe de susținere pentru acest grup vulnerabil.

Sau, dacă vom colecta date cu privire la valorile la care consideră că ei aderă, de la un eșantion de cetățeni europeni, evaluând cu un chestionar de valori, în mod individual, fiecare participant din acest eșantion, vom putea agrega datele, în funcție de țările din care acești participanți provin și vom putea trage concluzii despre valorile la care aderă, în general

cetățenii diverselor țări europene. Dacă, așa cum se întâmplă de obicei, vom observa că țările nordice sunt mai degrabă individualiste și prețuiesc propria libertate de decizie și acțiune, iar că țările din sud-estul Europei sunt, mai degrabă, colectiviste și prețuiesc mai degrabă normele grupului, vom putea încerca să explicăm, pe marginea acestui rezultat, anumite comportamente (de exemplu comportamentul economic sau pe cel electoral) tipice pentru aceste țări sau regiuni.

Acestea sunt doar câteva exemple de date culese de la indivizi, despre constructe intangibile, existente doar în indivizi, care caracterizează viața cognitivă a acestor indivizi (adică sunt variabile psihologice) și care îi diferențiază pe acești indivizi unul de altul (adică sunt diferențe individuale), dar care pot fi și sunt agregate pentru a trage concluzii despre grupurile, cărora acești indivizi le aparțin.

Concluziile despre aceste grupuri nu devin absolute și nu ar trebui să fie interpretate ca generalizări forțate. Bunăoară, chiar dacă inteligența cristalizată a copiilor din mediul urban este, în medie, semnificativ mai mare decât cea a copiilor din mediul rural, acest lucru nu înseamnă că în grupul copiilor cu cel mai înalt nivel de inteligență cristalizată nu vom găsi și copii din mediul urban și copii din mediul rural. Deși emoționalitatea femeilor este mai înaltă, în medie, decât a bărbaților, aceasta nu înseamnă că în grupul persoanelor extrem de stabile emoțional nu vom găsi și femei și bărbați. Dacă românii sunt, în medie, mai orientați către valori tradiționale decât norvegienii, care sunt orientați către valori individuale, asta nu înseamnă că nu vom găsi și norvegieni orientați către valori tradiționale sau români orientați către valori individuale.

Însă, semnificația acestor diferențe este că *șansa* de a găsi anumite tipuri de indivizi în anumite grupuri crește sau scade, în funcție de mediile acestor grupuri pentru variabilele individuale măsurate. Cu alte cuvinte, dacă vom extrage, în mod aleator, o persoană dintr-un grup de persoane cu stabilitate emoțională foarte bună, șansa ca acea persoană să fie un bărbat este mai mare decât șansa ca acea persoană să fie femeie; aceasta, din cauză că ponderile relative (procentele) de femei și bărbați în acest grup extrem sunt diferite de 50%.

5. Efecte comportamentale ale nivelurilor observate prin agregare

O temă interesantă de discuție o să fie remarcată, cu siguranță, dacă mergem mai departe cu raționamentul referitor la agregarea diferențelor individuale la nivel de grup sau comunitate. În mod

special, ne vedem nevoiți să discutăm despre antecedentele și mai ales efectele acestor diferențe.

De exemplu, dacă ne concentrăm pe antecedente, cum putem explica de ce un grup relativ omogen (de exemplu o populație care ocupă un spațiu clar delimitat) dezvoltă o medie diferită a unei anumite trăsături psihologice decât un alt grup relativ omogen? De bună seamă că, dacă grupul A și-a dezvoltat un nivel mai mare de extraversie decât grupul B, este imposibil să nu ne gândim la această evoluție ca la o reacție de adaptare la mediu. Mediul ori a încurajat, în mod sistematic, trăsătura respectivă (de exemplu umor), ori a descurajat, în mod sistematic, dezvoltarea trăsăturii respective (de exemplu inteligență). Așadar, dacă detectăm o trăsătură caracteristică pentru grup, prin contrast cu alt grup, trebuie să existe o cauză pentru ea. În termenii behaviorismului, vom spune că trăsătura a fost încurajată de mediu și că, probabil, nivelul său observat astăzi a avut sau mai are încă o valoare adaptativă.

Sau, similar, dacă ne concentrăm asupra efectelor, care pot fi rezultatul, în comportamente individuale, pentru faptul că o anumită populație are o medie diferită de altă populație, la o anumită variabilă de acest tip? De exemplu, dacă observăm că grupul A are un nivel mai mare de extraversie decât grupul B, ceea ce înseamnă, de fapt, acest lucru este că indivizii care compun grupul A au, în medie, scoruri mai mari decât indivizii care compun grupul B. Vom găsi mai des între persoanele din grupul A comportamente și trăsături asociate cu extraversia (de exemplu, contact vizual mai des, fluentă verbală mai mare, gregaritate, emoții pozitive etc.) decât în grupul B. Însă, e imposibil să nu ne întrebăm, dacă nu cumva acest lucru nu se va răsfrânge și asupra normelor grupului. Adică: aceste diferențe, măsurate la nivel individual, nu își pun amprenta asupra grupului ca ansamblu? Oare nu se întâmplă ca norma grupului A să fie mai degrabă distorsionată către utilizarea umorului, către emoționalitate pozitivă și comunicare mai intensă, comparativ cu grupul B? Și acest fenomen nu va duce la așteptări, pentru noii membri, de a se socializa la această normă? Cu alte cuvinte: prin aglomerarea anumitor trăsături medii într-o populație, comportamentul populației respective este modificat într-o oarecare măsură.

6. Semnificația concluziilor lucrării

Investigații realizate, pe baza rezultatelor unui studiu intercultural, pot fi interesante, dacă sunt purtate la acest nivel, al explorării cauzelor și

efectelor unei situații, care este descrisă prin comparații interculturale.

Cu alte cuvinte, primul pas, pe care îl va face orice om de știință, care va fi confruntat cu rezultatele unui studiu intercultural asupra românilor, va fi să se întrebe în ce măsură aceste rezultate sunt corecte, sunt valide. Va întreba cum au fost culese datele, dacă eșantioanele sunt reprezentative, dacă metodele statistice utilizate sunt adecvate și dacă nivelul de comparație a scorurilor pentru diversele culturi, utilizat în cercetare, este adecvat nivelului de comparabilitate, care decurge din echivalența de construct pentru constructe și din echivalența de măsurare pentru chestionarele sau testele utilizate. Ce va observa un astfel de cititor, de bună credință, în monografia realizată de profesorul David (2015) va fi că se bazează pe date empirice serioase, adică pe studii în care au fost culese date, prin metode de măsurare științifice, de la un număr mare de participanți. Va observa că se bazează pe câteva (multe) zeci de studii foarte robuste, pentru care a avut la dispoziție eșantioane reprezentative la nivel național, deseori cu peste 1000 și uneori cu peste 3000 de participanți, utilizând chestionare sau teste psihologice consacrate, deseori chiar cele considerate „standarde de aur” în literatura psihologică. Va observa că metodele statistice utilizate sunt adecvate sau poate chiar excesiv de conservatoare prin pragurile de mărime a efectului stabilite. În fine, va observa că, de cele mai multe ori, concluziile nu se bazează pe un singur studiu sau pe un singur rezultat empiric, ci pe un număr mai mare de rezultate, care converg spre aceeași dovadă empirică mai generală.

Așadar, concluziile studiului sunt cu mare probabilitate valide. Discuția devine cu adevărat interesantă doar de aici înainte, pentru că, dacă pe alocuri concluziile sunt așteptate, prin alte părți sunt frapante. Și, în ambele aceste cazuri, ele invită la discuție și generare de ipoteze – iar, de această dată, la discuții și generare de ipoteze de la o categorie mai largă de oameni de știință și cultură decât doar psihologii.

Bunăoară, aș invita colegii mei să explorăm împreună motivele pentru care românii au ajuns să fie mai orientați către violarea regulilor sociale decât alte națiuni europene. Care sunt evenimentele istorice, fenomenele culturale sau situațiile de mediu care au condus la această realitate? Care este mecanismul cel mai probabil, prin care ele au fost percepute de indivizi și cum au ajuns să aibă un efect asupra lor? Evident, istoricii, sociologii sau antropologii noștri ar fi chemați să avanseze posibile explicații pentru acest efect.

Sau, aș invita colegii mei să speculăm asupra posibilelor efecte, pe care le vor avea pe viitor aceste

diferențe interculturale. În ce fel se va răsfrânge asupra românilor scorul lor mai ridicat la extraversie? Care este efectul posibil al acestei diferențe? Va avea efecte asupra comportamentului nostru economic, asupra comportamentului de consum, asupra comportamentului de vot, asupra educației copiilor noștri, asupra căror alte componente ale societății? Dacă sunt efecte posibile, care ar fi mecanismele din spatele lor? Ne-ar putea acestea, mai degrabă, oferi vulnerabilități și amenințări sau ar putea fi, mai degrabă, transformate în oportunități?

Cred că lucrarea profesorului David (2015) oferă cel puțin o bază de pornire pentru aceste discuții: este o lucrare reductibilă, realizată cu migală și care avansează orice discuție pe marginea acestor teme, dincolo de nivelul unor simple speculații (oricât de legitime), așternând o binevenită bază empirică.

Bibliografie

- [1] J. W. Berry, 1969, On cross-cultural comparability. *International Journal of Psychology*, 4, 199-228.
- [2] D. David, 2015, *Psihologia Poporului Român. Profilul Psihologic al Românilor*, Iași: Polirom.